Особливості календарної обрядовості українців Полісся

У фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського зберігаються рукописні збірки П.Я. Литвинової (фонд 5). Однією з найгрунтовніших рукописних збірок є "Народний календар Глухівського повіту Чернігівської губернії". Дослідниця довгий час збирала дані про свята, звичаї та прикмети, пов'язані з календарною обрядовістю мешканців села Землянки. У "Віснику Київського славістичного університету" 2003 р. № 14 автором цієї статті опубліковано під назвою "Народний календар Чернігівщини з рукописних збірок П. Я. Литвинової" невеличку частину рукопису, що мала авторську назву "Малорусскіе святки", де описані різдвяно-новорічні свята. У даній публікації представлено основну частину "Народного календаря" з коментарями. У рукописі майже повністю збережена мова оригіналу, всі дати в ньому подані за старим стилем.

Основна частина "Народного календаря" менш впорядкована, хоч дослідниця і намагалася записувати всі звичаї та обряди ретельно, день за днем, місяць за місяцем. Найбільш детально описаний у Литвинової зимовий та весняний цикли календарної обрядовості. Літній та осінній, мабуть, не встигла, хоч деякі уривчасті відомості зустрічаються. У зимовому циклі, крім частини грудневих та січневих свят, ще досить детально висвітлено лютневі: Стрітення, св. Власія, всі дні Масляного тижня. Опис цих свят супроводжується записом різноманітних прикмет та повір'їв. Наприклад, дуже цікавим є низка дій, пов'язаних з м'ясницями перед днем св. Власія:

"Для того, щоб водилася худоба, треба, щоб напередодні свята у хазяїна в борщі хоч кістка з м'яса була, якщо нема в тебе свого м'яса, не було чого заколоть, то хоч випроси, позич або вкради, щоб у борщ хоч кістку вкинуть. Се треба для Бога, так треба для св.Уласія (Власія, Волоса), не буде у сей день у борщі кістки, то і у дворі худоба переведеться, не дасть Уласій ні в чим спору на худобу. Кістку з борща треба перемить, висушить і сховать. Як хто-небудь, або скотина пораниться, стовкти, засипать, заживе. Сяя кістка пользує".

Особливу увагу Литвинова приділяє поминальним дням зимового періоду, коли готують "четверту страшну кутю", оскільки саме на Поліссі дуже шанувались так звані "зимові діди". До кожного дня готували обрядову страву і залишали на ніч для небіжчиків, "щоб діди повечеряли".

Масляний тиждень теж описаний дослідницею дуже детально, особливо звичай "тягати колодку"— дерев'яну ляльку, який за її спостереженнями був тісно пов'язаний з проводами зими (народження, хрещення, вмирання, похорон та плакання за "колодкою").

Весняний цикл календарної обрядовості перш за все присвячений найдетальнішому аналізу семитижневої підготовки до Великодніх свят. Розкритий і проаналізований щоденний великопісний раціон селян. Литвинова зазначила, що в її селі рибу під час посту не їли тільки в перший тиждень, хоч за всіма церковними канонами цього не можна робити протягом всіх семи тижнів. Наголошує на використанні в їжу гречаних страв та грибів. У рукописі описується і свято Явдохи (1 березня за ст. стилем), і день Сороки (40 мучеників) — 9 березня, і день Теплого Олексія (17 березня), і велике свято Благовіщення (25 березня) та ін. Особливо глибоко поданий кожний день Страсного тижня з обов'язковим посиланням на ті сільськогосподарські роботи, що в ці дні розпочинались, які культури висівались або висаджувались. Цікавий опис самого Великоднього свята та післявеликоднього поминання померлих — "весняних дідів". Досить коротко охарактеризовано свято Юрія (23 квітня) та Трійця (кінець травня — початок червня). На цьому основний текст " Народного календаря" переривається, далі йдуть окремі, не завжди зв'язані між собою додатки. Ще один більш-менш суцільний уривок рукопису аналізує кожний день тижня та ті роботи і прикмети, які з ними пов'язані.

Таким чином, рукопис "Народного календаря" П. Литвинової є дуже своєрідним та цікавим документом, аналіз якого дає можливість виділити загальноукраїнські та регіональні риси календарної обрядовості та ще раз впевнитись у дуже давньому походженні в основному аграрних свят та обрядів

Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (1833-1904) — відомий український етнограф, суспільна діячка, походила з родини Туманських. Її дід по матері — Федір Йосипович Туманський (1757-1810) — історик, етнограф, громадський діяч, організатор "Топографічного опису" Гетьманщини та автор першої наукової етнографічної програми. Батько — Бартош Яків Якович — довгий час був військовим, а вийшовши у відставку став управителем в маєтках графа О.Г.Кушелєва-Безбородька. Перша дочка Лізавети Федорівни Туманської та Якова Яковича Бартоша — Пелагея народилася 3 жовтня 1833 р. Як згадувала Пелагея Яківна, весь свій вільний час батько проводив з нею, вчив її малювати, записувати народні пісні, звичаї, він сам дуже любив все, що було пов'язано з історією та культурою українського народу. У 1847 р. померла мати, і батько відвіз Пелагею та її сестру Марію до Лизаветинського Московського Інституту. П'ять років навчання пройшли швидко, дівчата, з якими вчилася Литвинова, вирішили жити спільно, з власної праці, розподіляти заробітки на всіх. Так вирішила для себе і Пелагея, але після смерті батька у 1848 р. її опікунами стала батькова рідня — Лихошерстови, а вони вимагали, щоб їхня вихованка повернулася додому.

Після повернення Пелагеї додому, опікуни видали її у 1853 році заміж за відставного штаб-ротмістра, багатого поміщика Литвинова Петра Олексійовича. З

1853 р. по 1866 рік Пелагея Литвинова безвиїзно живе з чоловіком в с. Богданові, в неї народжується семеро дітей (Віра, Олександр, Марія, Петро, Олексій, Анастасія, Михайло). Чоловік Пелагеї Яківни, старший за неї на 17 років, любив спокійне, красиве життя, був заповзятим кріпосником і не розумів бажань своєї дружини займатись самовихованням, педагогікою, науковими пошуками. Всупереч бажанням чоловіка, вона передплачує і читає журнали "Современник", "Отечественные записки", "Вестник Европы", "Учитель". Особливо в цей час її пошуки підтримує дядько чоловіка О. М. Маркевич, що був членом Чернігівської комісії по визволенню кріпаків.

Коли діти трохи підросли, в 1867 році, Литвинова вирішує їхати до Києва, вчити дітей. До 1886 р. — 20 років, вона живе то в Києві, то в Москві, вчить дітей, вчиться сама. В неї народилося в 60-70 рр. ще троє дітей (Михайло, Володимир, Юліан). Незважаючи на труднощі, молода жінка переймається інтересами київського громадського життя 70-х років XIX ст.: жіночим питанням, педагогікою, історією, економікою, етнографією тощо. Пелагея Литвинова знайомиться з передовими жінками того часу — В.І. Антонович, О.І. Кістяківською, Л. М. Драгомановою, в їх гуртку вона зустріла і Ф. Вовка та його дружину Христину. Після навчання в Москві (1870-71 рр.) разом з дочкою Вірою на Луб'янських курсах Геріє, Литвинова у 1873 р. здобула свідоцтво на хатню вчительку і в 1875 р. відкрила в Києві початкову школу. Учнів було небагато, вчилися і сини Володимир та Михайло. Викладала сама Литвинова та ще одна вчителька. Школа проіснувала недовго. Саме для неї Литвинова розробила "Азбуку для народних школ" (1877 р.), "Оповідання для дітей", "Абетку".

Старші дочки — Марія та Віра вчилися в Фундуклеївській гімназії. Марія — здібний музикант -стала ученицею М.В.Лисенка, а також захопилася збиранням народних орнаментів Чернігівщини. Дівчата тяжко працювали, щоб здобути гроші на навчання, і, мабуть тому, рано померли: Марія у 1877р., а Віра у 1886 р. Після смерті Марії Литвинова заходилася видати збірки орнаментів, що зібрала її дочка. Перший випуск "Южнорусского орнамента" вийшов у 1878 р., а другий — у 1902 р.

Цікавили Литвинову статистико-економічні проблеми. Вона написала розвідку "Опыт статистико-экономической монографии смешанного и общинно-подворного хуторного владения с. Землянка Глуховского уезда Черниговской губернии", але від цієї праці збереглися тільки уривки чорнеток. Деякі ж її економічні праці були надруковані: "Из Глуховского уезда Черниговской губернии // Труды Императорского Вольного Экономического общества. -1879. — Т III. — С. 511-513; "Soja hispida" (хлебный червь) //Труды. — 1885. — № 5. Намагалася написати "Статистическо-экономическую монографию села Богданова", але не встигла.

Ще в 1874 р. Литвинова почала відбудовувати дім в с. Землянці, що здобула від батька, але хазяйнувати там вона почала в 1886 р. Інвентарні описи, що вела Пелагея Яківна, свідчать про її вміння вести господарство. П.Я. Литвинова писала й літературні твори, зробила значний внесок в етнографічні дослідження. У журналі "Киевская старина" були надруковані її етнографічні розвідки: "Два сообщения по части народних верований" (1884-№ 4); "Еще о старинных трактах или дорогах в Южной России" (1883-№3); "Закрутки и заломы" (1899-№ 3); "Как землянцы потеряли свою "вольницу" (1886-№ 6); "Как сажали в старину людей старых на лубок" (1885-№ 6). З 1886р. працює над своєю найкращою роботою — "Весільні звичаї та обряди с. Землянки Глухівського повіту Чернігівської губернії", що була надрукована в "Матеріалах до українсько-руської етнології" — Львів. — 1900. — Т. III.

Померла П. Я. Литвинова 8 вересня 1904 р. і похована у с. Землянці.

Народный календарь Глуховского уезда, Черниговской губернии.

(Сюда войдут не одни праздничные дни, а и другие, с различнми обчаями, приметами и пр.)

Январь месяц.

1-е число, праздник. Обрезание Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. Новый Год. Святого Василия Великого[1].Так как в этот день праздник "обрезания", то в этот день никому не следует ничего резать, особенно беременным женщинам и их мужьям: это большой грех. Даже для обеда все должно быть нарезано с вечера, чтобы хозяйка могла собрать уже готовое в горшки, поставить в печь. Если-же кто-либо в этот день будет рубить или резать, у того ребенок родится "обрезанным" по еврейскому обряду.

Утром в этот день мальчики ходят с мешочками смешанного зерна: ржи, гречи, ячменя, пшеницы, гороха по дворам и войдя в хату обсевают[2] хозяев приговаривая:

"Ходе Илля
На Василя
Несе пугу
Житя [...]
И туди махне
И сюди махне
У полі ядро,
А дома добро.
Зароди боже
Жито, пшеницю,
Усяку пашницю.

Будьте здорови и з праздником поздоровляєм з Новим Годом!"

За это поздравление получают пироги или блины, иногда с прибавлением копейки, которые потом делят всем хлопячим обществом поровну. Святой Василий считается покровителем земледелия.

2, 3 и 4 января[3] также праздничные дни, но по нужде можно чем-нибудь и заняться; чаще всего в эти дни мужчины "берут извоз", т.е. накладывают кладь, а после 6-го отправляются в дорогу. Женщины мыть детское белье или зашить дыру, вообще какую-нибудь необязательную работу сделать.

5[января]. Праздник и большой пост — голодная кутя[4]. Не едят до освящения воды в церкви.

Во все зти дни поют щедровки[5] до 5-го числа. Вот некоторые из щедровок Глуховского уезда:

1. *Летів сокол из Києва на двор,*
   Щедрий вечер, добрий вечор!
   Як сів же він на оконечку,
   Щедрий вечер, добрий вечор!
   Заглядає у світіленьку.
   Ще світіленька да не метена!
   Дівка Настечка ще не чесана.
   Розгнівалася да на батеньку:
   Башмачки шили, да помалили.
   Юпку шили, да вкоротили,
   Окраєчки на подарочки,
   Обрізочки да на квіточки.
   Щедрий вечер, добрий вечор!

2. *Що на Дунаєчку, да на бережечку*
   Щедрий вечер, добрий вечор!

(припев на каждую строфу)
Там стояло тонке дерево,
Тонке, високе, листом широке.
На том древі сокол седить!
Сокол седить, моря гледить!
Як забачив молодець Сергій —
Ружже заряджає, сокола стріляє.
Молодець Ондрій! Не стріляй мене,
Спогадай на себе:
Як будеш ти да женитися,
Роспущу я сизиї крила,
Не замочу красного поїзду,
У тебе молодого, і коня вороного;
Коня вороного і сідла золотого.
Щедрий вечер, добрий вечор!

6 [января]. Богоявление Господнє. После освящения воды на "Иордани" в реке, умываются из освященной проруби, чтобы быть здоровым и набирают воду в сосуды для хранения, как целебную, кроме того, если в доме есть крещенская вода, то всякая "нечистая сила" будет обегать тот дом. Очень большой праздник. На этот день сложилась поговорка: будто у цыгана был шалаш из нерета, где разумеется, ему было весьма холодно. После Крещения, когда пошли большие, крещенские морозы, цыган утешал себя тем, что говорил дующему холодному ветру: "Дми не дми! Не к Різдву йде — к Великодню!" да так и замерз в своем неретке. У молодежи вечером большие вечерницы.

7 [января]. Праздник Иоанна Крестителя.[6] Вечером приговаривают: "завтра тюк да при тюк, да й починок приволок", намекая на то, что с 8 числа можно прясть. А

8 [января][7]. Праздника нет, но мало кто работает, потому что провожают праздники и опохмеляются.

25, 27 и 30 [января] празднуют потому что в эти "звонять до церкви", т.е. служат обедню, а в какой день служится в церкви, то считается грехом работать.

С 7-го января начинается свадебный сезон, а потому есть-ли в селе свадьба или нет, но на улице поют песни свадебные. Вот образчики свадебных песен:

1. Похильнеє дерево да ялина,
Покірнеє дитятко да Орина —
Скільки жила у батечка —
не корилася,
А тепера в самі ноги поклонилася!
Благослови мене, мій батеньку!
З которого дерева, да вільце извить?
Із ялини, дитя моє, із ялини,
З червоної, дитя моє, да калини;
З хрещатого да барвіночку,
З запасного да василечку.

2. *Хвалилася, вихвалялася біла березонька;*
На мені гіллячко-дрібне, зелене, тонке, кудрявеє;
Хвалилася, вихвалялася дівка Одарочка
Перед парубком Андрієм стоючи:
Що в її коса руса— до пояса, що в
Її личенько біле рум'янеє.
А у мене словечко тихе, веселеє.

Февраль

2 [февраля] — Сретенье Господнее[8]— большой праздник. По народному поверью в этот день зима с летом встречается и борются. Если день будет теплый, так что "петух из-под стрихи напьется", т.е. если в тот день из крыши каплет, то это значит, что лето зиму "побороло" и весна ожидается ранняя. Если же в тот день "метель дорогу переметает", т.е. если в тот день бывает вьюга, то следует ожидать поздней весны.

11[февраля].— Св. Власия[9]. Праздник "Власу" или "Волосу", покровителя скота. Работать нельзя. Этот день празднуют, чтобы "уся худоба (скот) добре велась".

Среда на всеядной (сплошной) неделе празднуется затем, чтобы на свиней летом черви не нападали.

Суббота перед масляною — поминальница, праздник. Кто в этот день шьет — дедам[10] (предкам) своим на "том свете" очи позашивает, кто молотит — цепом глаза им повыбивает и т.д. Работать большой грех.

В воскресенье перед масляницей у молодежи бывают вечерницы.

Понедельник на масляной праздник "колодки тягають"[11]. Это значит, что бабы и мужики потихоньку подкрадываются, чтобы привязать парубку или девке "колодку", т.е. дровяное полено к руке или ноге, за то, что не обвенчались в мясоед, — "тягай" (таскай) себе вместо мужа или жены за собой полено. Последствием привязыванья бывает "выкуп" от колодки. Идущий на пропой. Для того колодку привязывают, чтобы в будущем году "пара причепилась, як ся колодка".

На масляной не прядут, а готовят на пост мычки, "щоб родились лисі бички".

В субботу на масляной[12] у молодежи бывают "вечорниці". Остальные дни масляной работают.

19 февраля — праздник больше для пьянства, работать можно.

24 [февраля]. Первое и второе обретение главы св. Иоанна Предтечи, праздник[13].

Первый понедельник великого поста[14]— праздник, зубы полощут, чтобы скоромное во рту не оставалось, т.е. пьянствуют.

Песни поют до великого поста. От субботы на масляницe по праздник Покрова Богородицы (1 октября) вечорницы приостанавливаются.

Март

1 [марта]. Св. Евдокии[15].Такой .праздник как 2,3 или 4 января.

2 [марта]. Св. 40 мучеников[16].Сороки. Прилетают 40 пташек (40 пород птиц) и начинают вить 40 гнезд. Праздник — пекут блинці, вареники с [....] или с маком, голубці, "жайвронки" из теста, шуляки. Многие хозяева в этот день для прилетевших птиц бросают часть этих кушаньев на крышу. К "сорокам", т.е. к 9 числу марта, всякая хозяйка старается, чтобы сберечь от мясоеда 40 свежих яиц, снесенных курами после Рождества, не раньше, на которых и сажают первую квочку — тогда и все оставшиеся квочки будут хорошо нестись и выводить цыплят. Если же хозяйка к 9-му марта не сберет 40 яиц, то не будет у ней в тот год хорошего вывода цыплят.

Чтобы узнать, кто в селе "ведьма", с этого дня гадают следующим образом: начиная с 9-го марта до Пасхи ежедневно, из тех дров, которые вносят в хату, чтобы топить печь, откладывают по одному полену, которые и оставляют в хате, чтобы этими поленьями затопить печь на "Великдень" (Пасху). Как только этими дровами на Пасху хозяйка затопит печь — ведьма "непременно" придет просить огня от этих дров, потому что он ей нужен для ведовства. Таким образом узнаются ведьмы. От 40 муч[еников] должно быть еще 40 утренников — морозов; если скоро они все не выйдут, то будет май холодный с морозами.

На первой и последней неделе великого поста говеют старики и старухи. На второй не говеют, да и нигде в селах на второй неделе нет церковной службы, на

третьей и четвертой неделях говеют парубки и дивчата и молодожены. До четвертой недели — 1-ую, 2-ую, 3-ью поста (приблизительно около 9-го марта) начинают петь "веснянки".

17 [марта]. Алексея Божьего человека[17] праздник. В этот день щука хвостом лед разобьет.

25 [марта]. Благовещенье[18]. Самый большой праздник, даже птица в этот день гнезда не вьет. Даже далеко ходить от дому, без "крайней" необходимости, большой грех; скотина тоже в этот день должна отдыхать. Праздник тихий, без пьянства. С Благовещенья выставляют пчел из омшанников. В Благовещенье нанимаются пастухи, сторожа и [обсуждаются] важные общественные дела. Снесенные в этот день, домашней птицей яйца должно тщательно отделять, чтобы не класть под наседку, потому что из них выйдут уроды.

КОМЕНТАРІ

[1] Василь Великий — архієпископ Кесарії, вселенський отець і вчитель церкви. Навчався в Константинополі, Афінах. Навколо нього згуртувалася молодь, яка хотіла займатися серйозною наукою. Коли Василю було 30 років, він прийняв хрещення і вирушив до Єгипту, Палестини, Месопотамії, щоб особисто познайомитися з тим, як живуть ченці. Через деякий час після подорожі він вирішив оселитися в пустинній місцевості і там написав багато своїх творів. Одним з головних завдань монастирів Василь Великий вважав благодійність та виховання дітей. Особливо він відзначався своєю боротьбою з різними єретичними вченнями.

[2] Одним з головних звичаїв було "посівання". Полягало воно в тому, що як тільки розвиднялося, хлопці збиралися гуртом та йшли по хатах з зерном пшениці, жита, ячменю, вівса, гороху. Вони жменями розкидали їх скрізь у приміщенні, кидали у ще сонних людей зі словами: "На щастя, на здоров'я та на Новий Рік, щоб родило краще, як торік — жито, пшениця та всяка пашниця... Дай Боже!". Починали спочатку з свого дому, а потім вже йшли до інших. Перший посівальник на Новий Рік звичайно буває й першим "полазником" — тим, хто приносить щастя. За народними віруваннями, дівчата щастя не приносять, тому і посівати вони не повинні ходити. Першого посівальника запрошували сісти на порозі — "щоб кури сідали та курчат висиджували". Зерно після посівальника збирали та давали птиці -"щоб великі росли".

[3] 2 (15 січня) — Сільвестрів день — це куряче свято. У цей день чистили курятники, обкурювали стіни, щоб птиця добре росла, використовуючи для цього смолу з травою, яка має назву омана. З цього дня заговорювали також лихоманку. Цю хворобу народним способом лікували ще й полином гірким, споришем, чортополохом, а також настоєм хріну. 31 (6) січня — день пророка Мелахії. За народним повір'ям, тільки у день пророка Мелахії можна було вилікувати хворого на напади, "скаженого", виганяти з нього нечисту силу. Але вважалося, що ця ж нечиста сила, виходячи з людини, переходила на тварин. У цей день голодні відьми доїли корів до смерті. 4 (17) січня — бабин вечір. Кроплять хати свяченою водою. Увечері жінки прагнули напрясти "повісмо, щоб баби не плювали на куделю", себто не оскверняли їхньої праці лихими поговірками. Мешканці лісових та гірських районів намагалися в цей день не згадувати вовків, котрі можуть напасти на отару.

[4] Вечір 5 (18) січня називали "другим свят-вечором", "голодною кутею". У цей день, як і перед Різдвом, утримувалися від господарських робіт, постували, готували кутю. Обов'язково ходили до церкви святити воду. Цією водою починали трапезу, нею ж кожний господар кропив усіх членів сім'ї, хату, інші будівлі, худобу, сільськогосподарські знаряддя. Вважалося, що вода, освячена в надвечір'я Богоявлення, ще святіша, ніж з Водохрещів, і вона не псується, скільки її б не тримали, а якщо її заморозити, то на поверхні з'явиться зображення хреста. У надвечір'я Богоявлення намагалися зібрати снігу, адже вважалося, що тільки цей сніг здатний вибілити будь-яку тканину. Ним лікували також хворі ноги, пароки, судороги. Одночасно обкурювали всі приміщення пахучим зіллям і писали хрести на вікнах, дверях, домашньому начинні. Виконуючи ці магічні дії, сам господар або хтось із членів сім'ї носив із собою обрядовий хліб, що, за повір'ями, надавало ритуалу особливої сили. Основні елементи вечері на "голодну кутю" повторюють ті, що були на різдвяний свят-вечір. Знов-таки "закликали мороз", підкидали кутю під стелю, "щоб бджоли роїлись", за прикметами погоди визначали перспективи врожаю на майбутнє. Після святкової трапези в багатьох областях України було прийнято "проганяти кутю". Обряд цей, по суті, знаменував завершення періоду зимових свят. Він полягав у тому, що дорослі, а частіше діти, виходили на двір і зчиняли шум: галасували, били макогоном або поліном у ріг хати, по воротях, порожніх цебрах. Звичай "випроваджування куті" в українців в минулому виконував магічну функцію відлякування "нечистої сили".

[5] Поділ на щедрівки та колядки — новорічні пісні й різдвяні пісні досить умовний. Більшість фахівців вважають їх єдиними за своїми художніми і функціональними особливостями фольклорним жанром, що створювався на базі спільної аграрної традиції. Головна відміна щедрування полягає в тому, що цей ритуал меншою мірою зазнав впливу церковної ідеології і більш цілісно зберіг дохристиянські риси.

[6] У цей день (20січня за н.ст.) виносили з хати хліб і сіль, що лежали на покуті від багатої куті, і, розламавши на шматочки, годували тварин. Це робили і з сіном. З Івана Хрестителя жінкам дозволялося шити і прясти. Не випадково мовиться: "Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі" чи "Прийшов Іван Предтеча та й забрав свята на плечі".

[7] Опанаса, Пів-Івана, Різдвяний день (21січня). Святкують переважно жінки. Бо кажуть, що "Пів-Івана полоще ложки". Цей день іще називали "вирядженням" або "проганянням свят". Власне в цей день повністю завершуються всі святки зимового циклу. Літні жінки, прикрасивши гребені, ходили від хати, до хати, а потім збиралися в одній оселі зя святковий стіл. Вносили до хати мички й коноворотки, себто бралися до роботи.

[8] На честь Стрітення (15лютого) в церквах робили відправи, святили воду й свічки. Побутувало повір'я, що "громниці" (посвячені свічки) вельми помічні від грому. Їх спеціально тримали в господарствах, і коли надходила гроза, то запалювали, щоб "грім хати не підпалив", а також давали в руки тим, хто помирав, коли читали відхідну. Посвяченою в цей день водою лікували хворі місця й пристріт. Навіть чумаків, які вирушали в далеку дорогу, господар, давши хліб та сіль, скроплював стрітенською водою, а також волів і мажару, приказуючи: "Боже, тобі поможи!".

[9] День св. Власія (24 лютого) — покровителя домашньої худоби. Походження цього свята дуже давнє. Власій прийшов на зміну дохристиянського культу божества слов'ян Велеса, що згадується в "Повісті минулих літ". У Києві й інших містах Київської Русі існували храми на честь цього бога з язичницького пантеону слов'ян. "Власові морози" вважалися останніми в році, а тому приказували: "Святий Влас збиває ріг з зими!". У цей день селяни служили у дворах молебни, вносили ікони у хлів, де стояла худоба, кропили її свяченою водою та обкурювали ладаном — "щоб скотина добре плодилася та не хворіла". На Власа обминали чорну роботу, щоб не прогнівати Святого та зберегти тварин від пошесті. Якщо ж все-таки виникала епідемія з молитвою зверталися до св. Власа.

[10] "Зимові діди" — це давні й високогуманні обряди поклоніння (вшанування) пращурам. До кожного дня готували обрядову страву і залишали на ніч для небіжчиків, "щоб діди повечеряли". Деінде коливо, виготовлене з куті, меду та узвару (до речі, це їство ще називали "четвертою страшною кутею", бо готували її на поминки), відносили його на могилки. Крім зимових, були ще "весняні діди", що припадали на другий тиждень після Великодня, "літні" — в п'ятницю на останньому тижні перед зеленими святами та "осінні" — в останню п'ятницю і суботу перед пилипівськими запусками. У ці дні не брали шлюбів і не організовували будь-яких розваг.

[11] Розігрування "народження" і "поховання" дерев'яної ляльки -"колодки" один з найархаїчніших звичаїв. Дослідники вважають, що це трансформація найдавнішого обряду виготовлення і знищення зображення зими.

[12] Масляна, Масниця, Колодій популярне народне свято, що дійшло до наших днів ще з язичницьких часів. У давніх слов'ян це було багатоденне веселе свято, присвячене про-

водам зими; воно відзначалося дещо пізніше, ніж зараз, з 24 березня та продовжувалося 14 днів. Християнський пасхальний календар зрушив Масляну зі свого місця на більш ранній період, але постійної дати у цього свята немає, тому що Масляну відзначають перед Великим постом, рівно за 8 тижнів до Пасхи, яка теж є рухомим святом. Масляна буває звичайно у проміжку між кінцем лютого та початком березня (за новим стилем). За церковною термінологією цей тиждень має назву Пущення, а ще називають його Сирним тижнем, тому що хоча забороняється їсти м'ясо, дозволяється вживати сир, масло, рибу. Це була підготовка до суворих днів Великого посту, який настане одразу за Масницею. Хоча термін святкових днів та їхня кількість змінилася — Масляну святкують тепер 8 днів — саме свято залишилося майже без змін, зберігши давні риси свого стародавнього язичницького ритуалу. У перший день Масляної, за стародавнім звичаєм, готувався холодець із свинячих ніжок, щоб символічно розпрощатися з м'ясними стравами надовго; тому цей день називався ще "ніжкові заговіни". Існував звичай: після вечері на "ніжкові заговіни" хлопці та дівчата збирали зі столу кістки, виходили на подвір'я, ставали під коморою та кидали тими кістками у ворота. За повір'ям, хто не докине свинячою кісткою від комори до воріт, той не доживе до Великодня. Останній день Масляної — Сиропусна неділя — називалася ще Прощеною або Прощальною. За християнською традицією, у цей день треба було просити пробачення один у одного за все заподіяне протягом року. *Просити пробачення належало тричі*, і тричі чулася відповідь: "Бог простить!". Відвідували і цвинтар та просили пробачення у померлих рідних. Колись вірили, що Страшний Суд відбудеться саме у цей вечір Прощеної неділі. Тому богобоязливі люди увесь Сирний Тиждень не виходили з дому, щоб не согрішити і замолювали колишні гріхи. На Масляну дорослі і молодь каталися на конях, ходили в гості, влаштовували веселі застілля. У народній свідомості Масляна сприймалася як одна з найкращих пор року, що асоціювалася із ситістю й веселощами, звідси прислів'я: "Не завжди коту Масляна".

[13] 24 лютого (8 березня) — Обретіння голови Іоанна Хрестителя. У народному побуті це свято називають просто Обретіння або, навіть "Обертіння", тобто "повернення". У цей день птахи повертаються з вирію і шукають собі місця для гнізд. Якщо бачили журавлів, то рахували скільки їх у небі — стільки коштуватиме "корець" жита. Кажуть, що на Обертіння птиця обертається до гнізда, діти — до хліба, а чоловіки до жінок та роботи.

[14] "Жилавий понеділок" — цього дня випікали спеціальні житні коржі "жилавники" або "жиляники". Вірили, що вони надають людям силу і витривалість на весь період посту. Саджаючи їх у піч, господиня клала на кожний хрестик із соломи. Залежно від того, як випікалися "жилавники" ворожили на членів сім'ї в майбутньому. Готуючись до Великого посту, який дотримувався віруючими дуже суворо, було заведено "полоскати зуби" і випарювати горщики, щоб у них не залишалось нічого скоромного. У понеділка існувала ще й назва — Чистий понеділок, тому що господині у цей день обіду не варили і посуд залишався чистим.

[15] У народному побуті цей день має назву Явдохи (14 березня за н.ст.). Згідно із стародавньою народною традицією — це не тільки перший день весни, а й перший день нового року, адже у наших предків рік починався саме з 1-го березня. За повір'ям, у цей день прокидається від зимової сплячки бабак, виходить на світ, свище 3 рази, а потім знову лягає на другий бік і так спить аж до Благовіщення. У деяких місцях св. Євдокію називали Весновкою, тому що, за народним повір'ям, ця свята жінка завідувала у Бога весною. До неї ставилися з великою пошаною — адже вважалося, що у св. Євдокії зберігаються ключі від весняних вод, які так потрібні для майбутнього врожаю. Щоб не прогнівати Святу, в цей день не працювали. Розлютує Явдоха — води затримає, а то й гірше — морози нашле. Селяни вірили, що у цей день повертаються з вирію ластівки. Побачивши пташину, кидали в неї жменю землі й говорили при цьому: "На тобі, ластівко, на гніздо!" — це для того, щоб швидше приходила весна та прилітали всі ластівки, бо, як відомо, одна ластівка весни ще не робить.

[16] За народними повір'ями Сорок мучеників є покровителями *всякої птиці. Цей день називався ще Сороки або Кулики.* В цей день не тільки пекли печиво у вигляді пташок, але й дівчата варили 40 вареників з сиром і частували хлопців, "щоб мороз любисток не побив". З цього дня дозволялося починати веснянкові забави. Існував обряд "топтати ряст". Вважалося, що хто навесні потопче його, — убезпечить життя й здоров'я протягом року. Тому всі, навіть літні і кволі, виходили в поле, притупуючи ногами по зелених сходах, казали: "Топчу, топчу ряст. Дай, Боже, потоптати і того году діждати!". Завбачливі господарі починали готувати збіжжя для ранніх зернових, а жінки висівали капусту. У цей день деякі селяни сіяли горох, бо вважали, що саме за такої умови урожай буде дуже великим. Інші ж , навпаки, боялися сіяти в цей день — гріх. За новим стилем день Сорока мучеників 22березня — це час весняного рівнодення, друга зустріч весни. (Перша в день Стрітення). Тому кажуть, що на Сороки день з ніччю рівняється.

[17] Цей день у народному побуті має назву Теплого Олекси (30 березня). В цей день пасічник виставляє бджіли на пасіку, вівсянка засвище свою пісеньку: "Покинь сани, бери віз!". Якщо весна пізня і пасіку винести ще не можна, пасічник обов'язково йде до бджіл, торкається вуликів та каже: "Нуте, ви бджоли, готуйтеся, прийшла пора, йдіть та не лінуйтеся". Якщо у цей день вже тепло, пасічник бере з собою образ Зосима та Саватія та примовляє: "Приносьте, бджоли, віск Господові на свічку, а мед людям на пищу". Потім пасічник читає *молитву, присвячену Олексію, чоловіку Божому,* щоб він захищав бджіл від усякого лиха. На Теплого Олекси виконувався давній звичай запрошення весни. Щоб вона скоріше приходила, рано-вранці, до схід сонця жінки, дівчата та діти вибігали на горби, ставали на відкритих місцях та запрошували, закликали її піснями — веснянками. Діти ходять по хатах, тримаючи у руках зроблену з дерева ластівку, та прославляють весну. Господині печуть з тіста "жайворонків", щоб птахи швидше прилітали з вирію та приносили з собою весну-красну.

[18] За давнім народним віруванням від Введення (4 грудня) до Благовіщення (7 квітня) не можна порати землі, "бо земля відпочиває і сил набирається", а від Благовіщання можна працювати біля неї, тому що в день Благовіщення сам Бог благословляє землю, відкриває її для сівби. У церкві в день святять проскуру. Потім пасічник проскуру кришить та висипає її у мед, "щоб бджоли роїлися", а сівач змішує з землею та сіє на чотирьох кутах ниви, "щоб дощова хмара ниви не минала"; проскуру заривають у землю, "щоб град посіву не побив", хворим на пропасницю дають її як ліки. На Благовіщення, йдучи по воду, якщо дівчина знайде квітку первоцвіту, то цього літа вийде заміж. Після обіду, дівчата водили свій перший весняний хоровод -"Кривий танець", який був символом пробудження життєвої енергії. В цей день гріх братися за будь-яку роботу. Особливо застерігали вагітних жінок, бо як працюватимуть, то неодмінно відріжуть ножку своїй дитині. Великим гріхом вважалося на Благовіщення лозичати вогонь. Деякі обрядові дії пов'язані також із свійськими тваринами. Щоб корови давали багато молока, ввечері, напередодні Благовіщення, наповнювали відра й дійниці водою, убезпечувались от відьом засіванням маком-самосієм хлівів, спалювали старі постоли чи капелюхи, а потім давали тим тваринам, які не звикли до пасовиськ. З Благовіщенням пов'язаний ще один обряд, котрий у народі називали "Вдовиним плугом". В цей день сільські громади вирішували, хто і коли оброблятиме ниви вдовам і сиротам.

Н. В. Руденко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії слов'ян
і народознавства,
с.н.с. відділу пам'яток духовної культури
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України